

ՎԵՆԵՐԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Մ. ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ*

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարանի ձեռագրերը բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք ունեն ոչ միայն ամբողջ Անդրկովկասի, այլև Միջին Ասիայի և Մերձավոր արևելքի երկրների պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրման համար:

Այժմ 18.500 հայերեն և օտար լեզվով ձեռագրեր ու պատառիկներ են պահվում Մատենադարանում, որոնցից 2229-ը՝ արաբատառ, 470-ը՝ պարսկերեն, 336-ը՝ օսմաներեն: Մատենադարանի արաբերեն ձեռագրերի ֆոնդում առկա է մոտ 1500 միավոր ձեռագիր և պատառիկ: Սրանց մեջ շեն մտնում այն ձեռագիր ժողովածուները, որոնք երկլեզու կամ եռլեզու են (արաբերեն, պարսկերեն և օսմաներեն): Մատենադարանի արաբատառ հավաքածուի համառոտ նկարագրություններով տարբեր ժամանակներում զբաղվել են ինչպես հայ արաբագետներ Հայաստանից, այնպես էլ գիտնականներ Միջին Ասիայից և Եգիպտոսից: Սակայն արաբերեն ձեռագրացուցակի ընդարձակ և վերջնական նկարագրության աշխատանքները դեռևս ընթացքի մեջ են¹:

Օտար հեղինակների ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունը Հայաստանում սկիզբ է առել դեռևս V դարում: Մեզ հայտնի առաջին գեղարվեստական ստեղծագործությունը, որը հայերեն է թարգմանվել X դարում, համաշխարհային գրականության սթանդեյլիքների «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթաշարի դրվագներից մեկն է՝ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը»:

Փաստորեն, հայերն առաջին ժողովուրդն էին, որ սիրեցին ու թարգմանեցին արաբական գեղարվեստական արձակի գլուխգործոց հեքիաթաշարի մի

* Ստորև ներկայացվում է Հալեպում 2009 թ. հոկտեմբերի 7-8-ը տեղի ունեցած «Հայերը Շամի երկրում» միջազգային գիտաժողովի ընթացքում ֆրանսերենով ընթերցված մեզ գեղացման հայերեն լրավակված տարբերակը:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Սահակյան, Մաշտոցյան Մատենադարանի հավաքածուի արաբերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության խնդիրը, Հայագիտական և իրանագիտական երկրորդ միջազգային գիտաժողով, Մատենադարանի հին ձեռագրերի իրանագիտական արժեքը, Եր., 2011:

քանի արժեքավոր դրվագներ: Եվրոպայում այդ հեքիաթների առաջին թարգմանական փորձերը կատարվել են միայն XVIII դ. սկզբներին:

«Պղնձե քաղաքի պատմությունը», ինչպես նաև «Պատմութիւն վասն մանկանն և աղջկանն», «Պատմութիւն յաղագս Փահլու թագաւորին», «Պատմութիւն Աբդլ ճաֆար մանկան և Ճէմիլայ աղջկան, որք առին զիրար» պատմություններից յուրաքանչյուրի ուսումնասիրությամբ ու քննությամբ զբաղվել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Հասմիկ Մկրտչանը: Նա նաև Մատենադարանում զբաղվել է արաբերեն և եբրայատառ արաբերեն ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ և կատարել 25 ձեռագրերի անտիպ նկարագրություն: Նա իր՝ «Գեղարվեստական արձակի նմուշների հայ միջնադարյան թարգմանությունները» աշխատության մեջ² քննության է ենթարկել X-XV-րդ դդ. Հայաստանում արաբերենից հայերեն թարգմանված գեղարվեստական արձակի վերը նշված պատմությունների բոլոր շորս օրինակները: Բաղդատության համար օգտագործվել են մի շարք առ այսօր ոչ միայն չհրատարակված, այլև քիչ ուսումնասիրված կամ չուսումնասիրված ձեռագրեր (արաբերեն, եբրայատառ արաբերեն, ասորերեն, քարշունի և այլն), որոնք պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Սանկտ-Պետերբուրգի պետական հանրային գրադարանում: Հարկ է նշել, որ միայն «Փահլուի պատմության» մոտ երկու տասնյակ հայտնի ձեռագիր ընդօրինակություններից 12-ը պահվում է Մատենադարանում:

Այստեղ են պահվում նաև հայ նշանավոր բժշկապետեր Գրիգորիսի, Մխիթար Հերացու, Ամիրդովլաթ Ամասիացու մեծարժեք աշխատությունները, որոնք ընդարձակ քաղվածքներ են կատարել արաբական աշխարհահռչակ գիտնականներ Աբու Ալի Իբն-Սինայի (Ավիցեննա), Իբն Ռուշտի, Ալ-Ռազիի և այլոց գործերից՝ օգտագործելով նաև արաբական բժշկական, անասնաբուժական, դեղագործական տերմիններ և բուսանուններ:

Վերջին տարիներին լույս ընծայվեցին բնագրեր, որոնք կարևոր նյութ են պարունակում հայ-արաբական գիտական առնչությունների վերաբերյալ: Հայ բժշկության մասին իր պրպտումների ընթացքում բժշկական գիտությունների դոկտոր, Մատենադարանի Բժշկական ու բնագիտական ձեռագրերի ուսումնասիրման բաժնի ղեկավար Ս. Վարդանյանը լույս ընծայեց Աբու Սաիդի մարդակագմությունը, որն ունի արաբական փոխառություններ և Իշոխի գիրքը³ բնության մասին, ուր ակներև է առնչությունը արաբական մշակույթին: Իր տեսակի մեջ առաջինն է Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Բաբկեն Չուգասյանի լույս ընծայած ձեռագրերի վերաբերյալ կարևոր երկը, որ, թեև, առնչվում

² Հ. Մկրտչան, Արաբական գեղարվեստական արձակի նմուշների հայ միջնադարյան թարգմանությունները (X-XV դդ.), Եր., 1998:

³ Իշոխ, Գիրք ի վերայ բնութեան, բնական բնագիրը, թարգմ. գրաբարից ռուսերեն և առաջարանը՝ Ս. Վարդանյանի, Եր., 1979:

է արաբական ձիաբուծությունը, բայց հայ հեղինակների գործ է շարադրված Կիրիկյան Հայաստանում⁴:

Ուշագրավ է Հովհաննես Երզնկացու «Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք» փիլիսոփայական աշխատությունը, որի բնագրի եզակի օրինակը պահպանվել է Մատենադարանի N 6670 ձեռագրում (էջ 91ա -111ա): Այն արաբ և պարսիկ փիլիսոփաների ասույթների և աշխատությունների հիման վրա կազմված իմաստասիրական քաղաժո երկ է (միջնադարում շատ տարածված գիտական և գրական ժանր, որը մեծ մասամբ լինում էր թարգմանական բնույթի և ունենում էր ուսումնական նշանակություն), որը հրատարակվել է Սեն Արևշատյանի կողմից⁵: Հետագայում Բելրուսի Ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր Սեդա Դադոյանը, 1978 թ. հրատարակած հոդվածում⁶ և այնուհետև 1991թ. լույս ընծայած գրքում⁷ համոզիչ փաստերով ապացուցեց, որ «Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք»-ը «Մաքրության եղբայրների»⁸ իմաստասիրական ուղերձների (Ռասաիլ իխուան ալ-սաֆա)⁹ արաբերենից կատարված քաղաժո թարգմանություն է: Նա հաստատեց նաև, որ Հովհաննես Երզնկացին իր երկերում, հատկապես «Յաղագս երկնային շարժմանն», «Յաղագս երկնային զարդուց» և բազմաթիվ մեկնություն-քարոզներում արժարժում է «Ի տանկաց իմաստասիրաց»-ում շարադրված գաղափարները⁹:

⁴ Բժշկարան ձիոյ և անասնաբան գրաստնոյ, ԺԳ դար, աշխ. Բ. Լ. Չուգասյանի, Եր., 1980 թ.:

⁵ **Յովհաննես Երզնկացի**, Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք, Հրապարակումը, առաջաբանը և բառարանը Սեն Արևշատյանի, Եր., 2009թ., էջ 7-8: Տե՛ս նաև **Y. Marquet**, Ikhwan al-Safa, Enciclopédie del' Islam.

⁶ **Ս. Բարսուլյան-Դադոյան**, Հովհաննես Երզնկացիի «Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք»-ին աղբյուրը «Ռասաիլ իխուան ալ-սաֆա». - «Հայկազյան Հայագիտական Հանդես», հատ. 2, 1977-1978, էջ 51-70:

⁷ **Ս. Բարսուլյան-Դադոյան**, Հովհաննես Երզնկացիի «Ի տանկաց իմաստասիրաց»-ը և իմաստասիրական արձակը իսլամական աղբյուրներու լույսին տակ, Բեյրութ, 1991, 228 էջ:

⁸ «Մաքրության եղբայրներ» կրոնական-փիլիսոփայական կազմակերպությունը ստեղծվել է X դ. կեսերին Բասրա քաղաքում, որպես գաղտնի միություն: Առաջին հիշատակումը վերաբերում է 955 թվականին: Կազմակերպիչների անունները հայտնի չեն, բայց ակնհայտ է, որ դրանք ականավոր գիտնականների, աստվածաբանների և փիլիսոփաների մի պատկանելի խումբ էին, որոնք հարում էր իսլամական շարժմանը: Դա ազատամիտ գործիչների և մտածողների, Աբբասյան խալիֆայության դեմ պայքարող, պաշտոնական մուսուլմանությունը հակադրվող, բարոյական և հոգևոր մաքրության ձգտող, ընդհատակում գործող եղբայրություն էր: Այն ուներ բազմաթիվ բաժանմունքներ խալիֆայության ընդարձակ տարածքում: Բասրայի կենտրոնում և այլ քաղաքներում գրված «ուղերձները» լայնորեն տարածվում էին նրանց հետևորդների շրջանակներում: Պահպանվել է «Մաքրության եղբայրներ»-ի ընդարձակ 52 ուղերձ՝ նվիրված Նշգրիտ գիտությունների, իմաստասիրության և կրոնի բազմաբնույթ խնդիրներին: Փաստորեն, այդ ուղերձները (նամակները), ի մի հավաքված, հանդիսացան միջնադարյան արաբական գիտության մի ծավալուն հանրագիտարան՝ հնում ընդունված գիտությունների դասակարգմանը համապատասխան: **Y. Marquet**, նշվ. աշխ.:

⁹ **Ս. Արևշատյան**, նշվ. աշխ., էջ 7:

Հայ-արաբական գրական և գիտական առնչությունների փոխադարձ լինելու փաստի վառ ապացույցն են պատմագիտական ոլորտում կատարված աշխատանքները: Այսպես, միջնադարյան օտար աղբյուրները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի պատմության վերաբերյալ, որոնք լրացնում են Հայոց պատմության բաց էջերը: Այդ տեղեկություններով մեր պատմությունը հարստացնելու գործում մեծ վաստակ ունի արաբագետ-հայագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Տեր-Ղևոնդյանը: Նա հայ ընթերցողին է թողել «Հայաստանը և արաբական խալիֆայությունը» (1977), ինչպես նաև նրա մահվանից հետո հրատարակված «Հայաստանը VI-VIII դդ.» աշխատությունները: Վերջինս նրա ձեռնարկած «Հայաստանը և արաբական աշխարհը VII-XVI դդ.» մեծածավալ աշխատության միայն առաջին հինգ գլուխն է:

Յավոք, կիսատ մնաց նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ծրագրած արաբալեզու մատենագիրների բոլոր այն երկերից հատվածների թարգմանությունը, որտեղ որևէ հիշատակություն կար Հայաստանի կամ հայերի մասին: Նա հասցրել է իրականացնել միայն առաջին հատորի համար նախատեսված թարգմանությունները, որը 2005 թվականին հրատարակեց նրա որդին՝ Վահան Տեր-Ղևոնդյանը: Հատորն ընդգրկում է IX դ. 15 մատենագիրների՝ Վակիդիի, Խալիֆա իբն Խալլաթի, Իբն Խորդադեհի, Բալազուրիի և այլոց, ինչպես նաև X դ. երեք աշխարհագրագետների՝ Իսթախրիի, Իբն Հաուկալի, Մուկագդասի¹⁰ պատմական ու աշխարհագրական բնույթի երկեր: Նշված դարաշրջանի խոշոր հեղինակներից ընդգրկված չէ միայն Թաբարին: Նա հրատարակեց նաև XIII դ. արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի երկերին նվիրված մի հատոր¹¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնում պահվում են XV-XIX դդ. 2000-ից ավելի պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն ղիվանագիտական փաստաթղթեր, շահական ու սուլթանական հրովարտականեր, դատական ատյանների որոշումներ, բազմատեսակ կալվածագրեր և պաշտոնական այլ փաստաթղթեր: Պատկերացնելու համար դրանց կարևորությունն ու արժեքը, բավական է նշել Մուհամմադ Մարգարեին վերագրվող քրիստոնյաներին ու մասնավորապես հայերին տրված արաբերեն արտոնագրերը և դրանց պարսկերեն թարգմանությունները¹², ինչպես նաև 660-661 թվականների խա-

¹⁰ Արաբ մատենագիրներ, Թ-ժ դարեր, Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Արաբական աղբյուրներ, 16, Եր., 2005 թ.:

¹¹ Իբն ալ-Ասիր, Արաբական աղբյուրներ, Բ, թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1981 թ.:

¹² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերն ու վավերագրերի ժողովածուները, Հայագիտական և իրանագիտական երկրորդ միջազգային գիտաժողով, Մատենադարանի հին ձեռագրերի իրանագիտական արժեքը, Եր., 2011:

լիֆա Ալի իբն Աբու Թալիբի կողմից քրիստոնյաներին տրված արտոնագրի արաբերեն բազմաթիվ ձևերից մեկը՝ գրված XVI դ., կաշվի վրա¹³:

Արևելյան մի շարք լեզուների մասնագետ, պրոֆեսոր, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Միջնադարյան մատենագրության և դիվանական վավերագրերի ուսումնասիրության բաժնի ղեկավար Հակոբ Փափազյանն իր գիտական գործունեությունն սկսեց հենց բացառիկ գիտական ինֆորմացիա պարունակող պարսկական վավերագրերի վերծանության, թարգմանության և հրատարակման աշխատանքներով¹⁴, որոնց մեջ կան նաև արաբերեն գրված վավերագրեր և կամ արաբերեն տողեր՝ պարսկերեն վավերագրերի մեջ: Հ. Փափազյանի այս կարևոր աշխատանքը շարունակել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Քրիստինե Կոստիկյանը¹⁵:

Հ. Փափազյանի ջանքերով արևելագիտության մեջ արդեն հայտնի հարկային տերմիններին ավելացել են տասնյակ նոր տերմիններ, ճշգրտվել են դրանցից շատերի իրական բովանդակությունն ու չափի որոշման ձևերը: Փափազյանն արաբագետների ուշադրությունն է հրավիրել Աբու Ալի իբն-Սինայի (Ավիցեննայի) «Գիրք փրկության» կոչվող քիչ հայտնի աշխատության վրա, որի ամբողջական ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում: Հանգամանորեն նկարագրել է Ռուստամ խան Գամբուլի երկու ձեռագիր աշխատությունները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են քուրդ ժողովրդի պատմության համար և այլն:

Մատենադարանի գիտաշխատողները հաճախ հրավերներով այցելում են արաբական տարբեր երկրներ՝ մասնակցելու համար հայ-արաբական պատմամշակութային դարավոր հարաբերություններին վերաբերող գիտաժողովների և մշակութային միջոցառումների:

Այսպիսի մի գործուղման մեկնելիս, 1966 թ. փետրվար ամսին, Մատենադարանի հիմնադիր տնօրեն Լևոն Խաչիկյանը Դամասկոսի պատմական թանգարանի անկյուններից մեկում՝ ասորերեն պատառիկների շարքում տեսնում է հայկական 34 թերթ պատառիկներ, որոնք գտնվել էին Օմայանների մզկիթի «Գանձատանը»: Ստանալով այդ պատառիկների միկրոպատճենները և լուսանկարել տալով դրանք՝ Լ. Խաչիկյանը և Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող

¹³ Տե՛ս Վ. Մակարյան, Ալի իբն Աբու Թալիբի՝ քրիստոնյաներին տրված երաշխավորագիրը, Նյուքեթ Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսուներկուամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, եր., 2010, էջ 170-173:

¹⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ, պրակ 1-ին, XV-XVII դդ., կազմեց Հ. Փափազյան, եր., 1956: Տե՛ս նաև նույնի՝ պրակ 2-րդ, 17-րդ դ., եր., 1959, ինչպես նաև, նույնի՝ Կավվաձագրեր, պրակ 1-ին, XIV-XVI դդ., եր., 1968:

¹⁵ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ 3-րդ, կազմեց Ք. Կոստիկյան, եր., 2005: Տե՛ս նաև նույնի Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 4-րդ, եր., 2008:

Ա. Մաթևոսյանը ձեռնամուխ են լինում դրանց գիտական նկարագրությունը: Պարզվում է, որ այդ հավաքածուն բաղկացած է 13 մագաղաթյա ձեռագրերի մասունքներից և մեկ նամակի բեկորից՝ գրված թղթի վրա:

Սիրիայի և Հայաստանի միջև պետական մակարդակով որոշակի շփումներ էին հաստատվել դեռևս խորհրդային շրջանում, որի գագաթնակետը հանդիսացավ 1980 թ. սիրիական կառավարական-կուսակցական պատվիրակության երկօրյա այցը Հայաստան՝ Սիրիայի նախագահ Հաֆեզ Ասադի գլխավորությամբ: Այցի շրջանակներում Սիրիայի նախագահն եղել է նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ինչն էլ խթան է հանդիսացել հայ-արաբական, մասնավորապես հայ-սիրիական մշակութային կապերի զարգացման համար: 2009 թ. գարնանը Մատենադարանը հյուրընկալեց նաև Սիրիայի Հանրապետության ներկայիս նախագահ Բաշար Ասադին:

Հատկանշական է նաև 2005 թ. դեկտեմբերի 5-8-ը Հայաստանի վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի գլխավորած պատվիրակության այցը Եգիպտոսի Հանրապետություն: Վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանը Էջմիածնի Ավետարանի շքեղ ֆոտոֆաբրիկե հրատարակություն նվիրաբերեց Ալեքսանդրիայի գրադարանին, ինչն էլ ինքնին հիմք հանդիսացավ Ալեքսանդրիայի գրադարանի հայկական ֆոնդի ստեղծման համար: Իսկ 2006 թ. փետրվարի 7-9-ը Ալեքսանդրիայի ազգային գրադարանում կայացավ Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցահանդեսը: Դրան հաջորդած գիտաժողովում, որը գլխավորում էին Մատենադարանի տնօրեն, ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը և ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ Վլադիմիր Բարխուդարյանը, իրենց զեկուցումներով հանդես եկան Մատենադարանի և ՀՀ ԳԱԱ աշխատակիցները, ինչպես նաև եգիպտական կողմի գիտնականները:

Մատենադարանի բացառիկ ու արժեքավոր ձեռագրերն ու մակետները ներկայացվեցին նաև Դամասկոսում՝ 2008 թ. նոյեմբեր ամսին՝ «Սիրիայում Հայաստանի մշակութային շաբաթվա» շրջանակներում:

Հատկանշական է նաև 2008 թ. ապրիլի 29-ին Եգիպտոսում Հայաստանի դեսպանության կողմից կազմակերպված «Հայաստան-Արաբական աշխարհ, անցյալ, ներկա» խորագրով գիտաժողովը, որին նույնպես իր մասնակցությունը բերեց Մատենադարանի ներկայացուցիչը՝ հանձին տողերիս հեղինակի:

Այսպիսով, Մերձավոր Արևելքի հին ու բարձր մշակույթի տեր ժողովուրդների՝ հայերի ու արաբների դարավոր կապերի ուսումնասիրությունը գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում լինելով հայ ու արաբ ժողովուրդների այսօրվա բարեկամության և համագործակցության նախապատմությունը: Մեր երկու ժողովուրդների գիտնականների խնդիրն է հին ձեռագրերից վեր հանել այդ կապերն արտացոլող հիշատակությունները և ըստ արժանվույն լուսաբանել հայ-արաբական բարեկամության փառավոր էջերը: